

OVER BOEREN EN AGRARISCHE ONDERNEMERS: VAN MARX NAAR WITCHCRAFT^[1]

Jan Douwe van der Ploeg

1.

Ook al is men geen voorstander van *free trade*, de realiteitszin gebiedt vast te stellen dat het komende decennium zal worden gekarakteriseerd door een verdergaande liberalisering en globalisering van landbouwmarkten. Dit zal ongetwijfeld leiden tot een combinatie van forse prijsdalingen op de lange termijn en ongekend heftige fluctuaties op de korte termijn als ook tot een toenemende onzekerheid omtrent afzetmogelijkheden.

De conclusie die hier vrijwel altijd aan wordt verbonden, met name ook door de grote kennisinstellingen, is, in de eerste plaats, dat enkel de zeer grootschalige en sterk gespecialiseerde landbouwbedrijven deze nieuwe en uitermate moeilijke omstandigheden het hoofd zullen kunnen bieden. Op de tweede plaats wordt aangenomen dat de enige adequate manier om op de komende veranderingen te anticiperen, zou bestaan uit een massale transitie van de landbouwsector. In en door een dergelijke transitie zouden die bedrijven moeten worden gecreëerd, waarvan men veronderstelt dat ze straks competitief zullen zijn in de geglobaliseerde markten. Dat zijn bedrijven, ik verwijs naar recente Nederlandse studies, die over minimaal 1000 koeien beschikken. Bij een melkgift van 10.000 kg. melk/koe/jaar, zijn dat dus bedrijven met een productieomvang (met een quotum) van 10 miljoen liter (LEI/SC, 1996). Dan zouden een duizend melkveehouderij bedrijven volstaan om de totale Nederlandse melkproductie voort te brengen. Thans zijn er zo'n 28.000 melkveehouderij bedrijven. Er zouden, kortom, ingrijpende wijzigingen optreden met verreikende consequenties op het vlak van ruimtelijke ordening, de aard van landschappen, de leefbaarheid van het platteland, de aard van het productieproces, het welzijn van dieren, de professionele identiteit van de betrokken producenten, etc.^[2]

2.

Een bijkomende consequentie is, zo menen velen, dat dezelfde liberalisering en globalisering het definitieve einde van de boerenstand (van *contadini*, *peasants*, *paysans*) zou inluiden. Het al zo vaak verkondigde *fin des paysans* (Mendras, 1970) zou nu onvermijdelijk zijn. De komende markt- en prijsverhoudingen zouden elke andere productievorm dan die van de grootschalige, sterk geïndustrialiseerde landbouwbedrijven uitsluiten - niet alleen vanwege de lage en wisselvallige prijzen, maar ook omdat de 'grote spelers' (de agro-industrie, de *wholesalers*, etc) domweg geen contracten meer af zouden willen sluiten met producenten die niet een omvangrijk en gestandaardiseerd aanbod kunnen realiseren. Deze laatste ontwikkeling wordt steeds markanter, terwijl het perspectief van liberalisering ook duidelijk zijn schaduwen vooruitwerpt daar waar het om de opbrengstprijzen gaat: 1999, bijvoorbeeld, was een jaar met, verhoudingsgewijs, extreem lage melkprijzen^[3].

3.

De these die ik tegenover deze *communis opinio* wil stellen is dat een dergelijke verwachting onjuist is. Mocht er uiteindelijk sprake zijn van een verdere marginalisatie van de boerenstand, dan zal die optreden om andere redenen dan de veronderstelde onvermijdelijkheid die besloten zou liggen in de combinatie van globalisering en liberalisering. Anders gezegd: het is zeer wel mogelijk dat globalisering en liberalisering resulteren in condities waaronder creatie, reproductie en verdere ontwikkeling van juist de grootschalige en geïndustrialiseerde landbouwondernemingen, onmogelijk zullen blijken. Wat dat betreft kunnen globalisering en liberalisering zich zeer wel ontpoppen als een proces dat "in zijn eigen staart bijt". Ironisch genoeg zullen het juist de *peasant* bedrijven zijn, die weerstand kunnen bieden aan de veranderende en sterk verslechterende marktomstandigheden.

Echter, door te *verwachten* (en ik benadruk dat het hier gaat om een sterk *geïnstitutionaliseerde verwachting*) dat de zogeheten *mega*-bedrijven zullen 'overleven' (het taalgebruik waarvan de geïnstitutionaliseerde verwachting zich bedient, is typerend genoeg sterk Darwinistisch) en dat de *peasants* definitief verdwijnen, ontstaat het risico dat Engelsen omschrijven als *betting on the wrong horse*.

4.

Eén van de 'zwarte gaten' die gecreëerd is in en door de moderne landbouwwetenschappen, betreft de aard en dynamiek van het boerenbedrijf (van, met andere woorden, de *peasant economy*). De specifieke wijze waarop boeren de landbouwbeoefening organiseren en ontwikkelen wordt niet (meer) begrepen. Dit hangt samen met het verschijnsel dat, binnen de heersende theorieën, de boer (*the peasant*) wordt gesitueerd in de periferie en/of in het verleden (Ellis, 2000). De hedendaagse landbouw en de hedendaagse boer worden begrepen alsof het gaat om "*textbook applications*", alsof landbouw en het handelen van boeren een directe expressie zijn van principes die in het leerstuk van de Homo Economicus liggen besloten. Weliswaar constateert men keer op keer 'afwijkingen' (voorbeelden van 'irrationeel gedrag' en van 'markt distorties'), maar die worden begrepen als, in essentie, *corrigeerbaar*. Daarmee heeft de landbouwwetenschap een "virtuele boer" gecreëerd: een agrarisch ondernemer die opereert volgens de "logica van de markt" (van der Ploeg, 2003).

Het daarmee corresponderende beeld laat zich op meerdere niveaus uittekenen. Voor het boerenbedrijf bijvoorbeeld houdt het in dat:

- a) het gaat om ondernemingen in de theoretische zin van het woord: ze zijn geheel en al in de markten geïntegreerd, de mate van commoditisering (of incorporatie in de markten) is extreem hoog en wordt als positief element gewaardeerd^[4];
- b) deze ondernemingen worden vervolgens gemanaged als betrof het een willekeurige onderneming; allerlei 'klassieke' bakens zoals de familie en de daarin geldende verhoudingen (onder meer beschreven door Chayanov, 1966), de lokale cultuur (zoals beschreven door onder meer Hofstee, 1985), etc., zijn irrelevant geworden
- c) omdat deze ondernemingen geheel en al worden geregeerd door de zoektocht naar de maximale rentabiliteit gaat het, bijna per definitie, om sterk gespecialiseerde ondernemingen;
- d) en omdat het bedrijven zijn, waarop de ondernemer zich verweekeld waant in een slag om de toekomst (door onderlinge concurrentie zal de boerenstand met een steeds sneller ritme worden gehalveerd, zo niet gedecimeerd), kenmerken deze bedrijven zich door een voortdurende, steeds meer geaccelereerde expansie. Een versnelde schaalvergroting is een eerste levensvoorwaarde geworden^[5].

5.

Hoe verleidelijk dit misschien ook moge wezen, men kan niet simpelweg zeggen dat het geschetste model één grote vergissing is. Integendeel, het punt is juist dat dit model in de tweede helft van de vorige eeuw *in toenemende mate 'waar' is gemáákt*. De agrarische sector is ten dele geremodelleerd juist naar dit beeld toe. Dat houdt in dat de hedendaagse landbouw, of het nu in Peru, Italië, Nederland of in de Verenigde Staten is, steeds wordt gekenmerkt door een spanningsveld, door een tegenstelling die wordt opgespannen door twee tegenpolen. Weliswaar varieert van land tot land de verhouding tussen deze tegenpolen en weliswaar is de aard van de daarmee gegeven conflicten en ontwikkelingstendenties steeds weer anders, maar de tegenpolen zijn, zo lijkt mij, in de grond steeds dezelfde twee. Dat zijn de wijze waarop *boeren* de landbouw beoefenen (*'the peasant mode'*) en de wijze waarop *ondernemers* de landbouw beoefenen (*'the entrepreneurial mode'*). Ik zal een aantal aspecten van het daarmee gegeven spanningsveld beschrijven.

Voorafgaande aan de meer gedetailleerde schets zij evenwel opgemerkt dat het bij dit verschil (tussen *boeren* en *agrarische ondernemers*) beslist *niet* gaat om de vroeger vaak benadrukte dichotomie van traditioneel versus modern, naar binnen gekeerde koppigheid versus openheid en evenmin om stilstand versus groei. De *boeren* die in deze tekst naar voren komen investeren en groeien volop, soms zelfs méér dan de typische *agrarische ondernemers*. Soms ook weer minder. Dat ligt aan de omstandigheden (waarbij liberalisering een belangrijke verandering in omstandigheden kunnen bewerkstelligen), maar bovenal aan de gehanteerde *logica*. De strategie van *boeren* (hun *calculus*, zoals ik verderop uiteen zal zetten) en daarmee de wijze waarop ze hun bedrijven en de ontwikkeling ervan ordenen (de wijze ook waarop ze hun bedrijf relateren aan de bredere samenleving), is een beslissend ándere dan die van de *agrarische ondernemers*.

6.1.

In de wijze waarop boeren de landbouw beoefenen staat *coproductie* centraal. Coproductie is de ontmoeting, de interactie en de wederzijdse omvorming van mens en levende natuur. In en door de landbouwbeoefening wordt de levende natuur (de velden, de planten, de koeien, het water, de voedselwebben, het ecosysteem) benut, gereproduceerd en - op bepaalde punten en in bepaalde opzichten - verder ontwikkeld ('getransformeerd', bijvoorbeeld door fokkerij, selectie, plantenveredeling, etc), Benutting, handhaving en uitbouw van het *ecologische kapitaal* zijn strategisch in dit patroon. (Toledo, 1992). Daarbij hoort een specifieke kennis, die in de Franse traditie treffend wordt geduid als *savoir faire paysan*, i.e. het kennen, begrijpen en weten te benutten van de natuur (Lacroix, 1981; Darre, 1985). Veelal, zo niet meestentijds, is het *respecteren* van dezelfde levende natuur, een integraal onderdeel van deze *savoir faire paysan* (Van Kessel, 1990).

In dit opzicht vertegenwoordigt de wijze waarop ondernemers de landbouw organiseren een opmerkelijk contrast. Weliswaar vormt de (levende) natuur een onvermijdelijk vertrekpunt (het is de nu eenmaal noodzakelijke 'grondstof') - de ontwikkeling evenwel van dit patroon is gericht op een steeds verder terugdringen van dít 'natuurlijke' element. Dit gebeurt door een meerledig en veelomvattend proces van artificialisering (Altieri, 1990), een proces waarvan de meest bekende voorbeelden door een ieder worden gekend (kunstmest vervangt dierlijke mest, krachtvoer vervangt graslandproductie, preventief gebruik van diermedicijnen vervangt gezondheidszorg, substraat vervangt grond, kunstlicht vervangt, althans in Nederlandse kassen, het zonlicht, etc. etc), maar dat inmiddels eindeloos veel verder gevorderd is. In het ondernemerspatroon wordt de landbouwbeoefening op progressieve wijze losgekoppeld van de natuur (en afgeschermd van de omringende ecosystemen). Zonodig creëert men, onder meer met genetische

modificatie en/of door de creatie van aseptische omstandigheden, een nieuwe, artificiële en verder industrialiseerbare 'natuur'. Ecologisch kapitaal speelt steeds minder een rol. Financieel kapitaal neemt de plaats van ecologisch kapitaal over: het vermogen om artificiële groeifactoren aan te kunnen kopen en te laten functioneren wordt doorslaggevend.

Zo ook verandert de benodigde kennis. Waar eerst kennis van de *wisselwerking* tussen mens en natuur doorslaggevend was (hetgeen leidde tot een veelheid van onderling contrasterende lokale kennisstelsels), daar wordt nu formalisatie van kennis en automatisering van het handelen dominant. Ook dat heeft weer ingrijpende gevolgen - onder meer dat dieren steeds meer 'wegwerpproducten' worden (Van der Ploeg, 1998).

6.2.

Mede als gevolg van de artificialisatie van het agrarisch productieproces kenmerkt de wijze waarop ondernemers de landbouw beoefenen zich door een hoge, soms zelfs extreem hoge graad van externalisatie: tal van deeltaken die aanvankelijk een organisch onderdeel waren van het arbeids- en productieproces op de boerderij worden verschoven naar en overgenomen door externe instellingen, waarna er tussen boerenbedrijf en de desbetreffende instellingen (de kunstmestindustrie, de krachtvoerindustrie, de zuivelindustrie, de loonwerkers, de leveranciers van software, etc., etc.) nieuwe commerciële en technisch-administratieve relaties ontstaan. Dit leidt tot een hoge mate van commoditisering als ook tot een toenemende externe prescriptie en sanctionering (Benvenuti, 1982 en 1988). In onderzoek dat ik met een aantal collega's in 1979-1981 in Emilia Romagna heb gedaan^[6] kwam het daarmee samenhangende spanningsveld duidelijk naar voren. Een deel van de melkveehouderijbedrijven was relatief autonoom: de benodigde resources werden in het bedrijf zelf gecreëerd en gereproduceerd. Een ander deel van de bedrijven kenmerkte zich door het tegendeel: arbeid, kapitaal, grond, kennis, voer, koeien, machinediensten, etc. werden in verregaande mate via de desbetreffende markten gemobiliseerd. De reproductie en ontwikkeling van deze (sterk gecommunitiseerde) bedrijven is niet zozeer historisch gegarandeerd, maar toekomstafhankelijk. Ze is evenmin relatief autonoom, maar sterk marktafhankelijk. In tabel 1 heb ik, ter wille van de illustratie, enkele data samengevat. Ik kom straks op deze cijfers terug.

Tabel 1: contrasterende commoditisatiepatronen (Emilia Romagna, 1980)

| | Boeren- patroon | Ondernemers- patroon |
|---|--------------------|-------------------------|
| Arbeid (% van de totaal ingezette arbeid dat via de arbeidsmarkt wordt gemobiliseerd)..... | 14% | 35% |
| Machinediensten (% geleverd door loonwerker)..... | 23% | 57% |
| Korte termijn financiering (lening als percentage van totale financieringsbehoefte op korte termijn)..... | 0% | 9% |
| middenlangetermijn financiering (idem)..... | 8% | 37% |
| lange termijn financiering (idem) | 3% | 19% |
| grond (% grond via pachtcontracten)..... | 17% | 32% |
| voer (aangekocht voer als % totale hoeveelheid voer) | 24% | 67% |
| koeien (aangekochte koeien als % van totale veestapel)..... | 1% | 14% |

6.3.

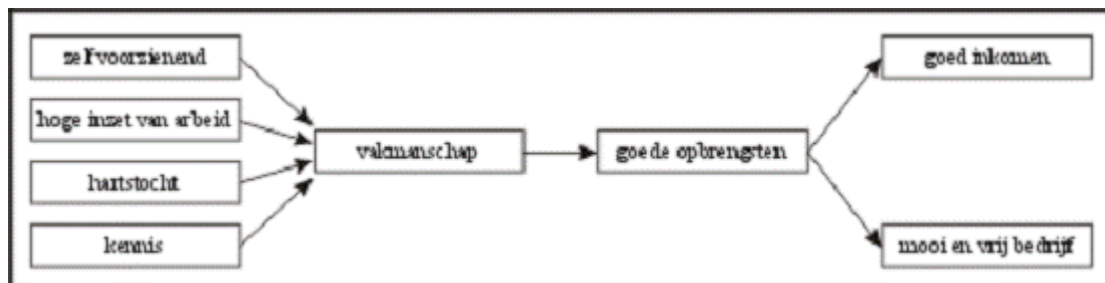
In de wijze waarop boeren de landbouw beoefenen is vakmanschap (het vermogen om op duurzame wijze adequate productieve resultaten te bewerkstelligen) een strategische capaciteit. Lokale kennis van het *savoir faire paysan* type is daarvoor noodzakelijk - en door het ambachtelijke karakter van het arbeids- en productieproces kan die specifieke kennis zich ook bij uitstek ontwikkelen. Daartegenover wordt ondernemerschap de doorslaggevende capaciteit en vaardigheid in het contrasterende patroon. Daarbij doel ik op het vermogen om ontwikkelingen in de markten op zo'n wijze in de bedrijfsvoering door te vertalen dat er, zo mogelijk, winsten worden gerealiseerd. Zijn *interne* indicatoren doorslaggevend bij vakmanschap (hoe ontwikkelen koeien zich, welke foklijnen kunnen er worden gevolgd, hoe reageren de dieren op veranderingen in het voer, etc., etc.), bij ondernemerschap worden *externe* indicatoren (markt- en prijsverhoudingen, verwachte ontwikkelingen in de markt, etc) doorslaggevend. Op grond van deze *externe* parameters moet de bedrijfsvoering voortdurend worden gereorganiseerd.

Het veelvormige vakmanschap dat in de landbouwsector ligt besloten, kan, in combinatie met de lokale kennisstelsels en de communicatieve patronen en structuren die zorgen voor uitwisseling en verrijking van deze kennis, worden geduid als het *sociale kapitaal* van de landbouwsector. Het is duidelijk dat dit sociale kapitaal vooral aan de 'boeren' kant moet worden gesitueerd.

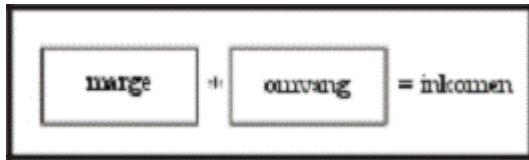
Een veelgemaakte fout is dat de centraliteit van vakmanschap wordt geïnterpreteerd als een teken van 'niet-economisch gedrag'. Dat is een misvatting: in de wijze waarop boeren de landbouw beoefenen wordt het bedrijf op een *andere wijze gerelateerd aan de markten* dan het geval is in de wijze waarop de ondernemers de landbouw organiseren. Zoals onder het voorgaande punt is aangegeven is er sprake van een relatieve autonomie ten opzichte van markten aan de toevoorzijde van het bedrijf, terwijl de markten aan de afzetzijde meer functioneren als een *outlet* - en niet, zoals het geval is in het ondernemerspatroon, als een *ordenend principe*.

Met andere woorden, de *calculus* (de manier van percipieren, calculeren en ordenen) van boeren is een andere dan die van ondernemers. Ook dit werd onderzocht in het al genoemde onderzoek. De uitkomsten ervan zijn samengevat in figuur 1 en 2, die de *calculus* van *contadini* (Italiaans voor peasants), respectievelijk van *imprenditori* (agrarische ondernemers) weergeven.

Figuur 1: de *contadini* calculus (Emilia Romagna, 1980)



Figuur 2: de *ondernemers* calculus



In de calculus van *contadini* staat de notie van *produzione* centraal: Men streeft doelgericht naar optimale (en duurzame) opbrengsten per arbeidsobject. Immers, alleen bij een aantrekkelijke *produzione* is, zo vindt men (en zo is het bedrijf ook de facto gestructureerd), een *bell' guadagno* (een goed inkomen) en, op langere termijn, een *bell'azienda* (een mooi bedrijf) te realiseren. Omgekeerd veronderstelt een hoge *produzione* dat het arbeids- en productieproces zo is gestructureerd dat er sprake is van *cura* ('het in praktijk brengen van vakmanschap'), van een zodanige verzorging van planten, dieren, velden, etc., dat er inderdaad (en 'zonder forceren') goede productieve resultaten optreden. Tenslotte gelden er een aantal duidelijke voorwaarden voor het kunnen werken met *cura*. Er moet sprake zijn van *passione*, van *impegno* (er moet voldoende arbeid aanwezig zijn en ook de wil om zich in te zetten moet hoog zijn), van *professionalita* (met deze term verwezen de betrokken boeren naar de vereiste kennis) en van *autosufficienza* (dat is, van relatieve autonomie zoals ik dat hiervoor onder punt 6.2. omschreef).

De calculus van de *imprenditori* (zie figuur 2) contrasteert hier sterk mee. Externe parameters zijn, in de ordeningswijze van deze agrarische ondernemers, inderdaad doorslaggevend. Immers, de geldende markt- en prijsverhoudingen definiëren de *margin*e (het saldo), terwijl de technologieontwikkeling de *scala* (de schaal van de bedrijfsvoering) definieert. Tezamen determineren *margin*e en *scala* (niet alleen in het denken van deze *imprenditori*, maar ook in de praktijk die ze hebben opgebouwd) het inkomen.

Een cruciaal verschil tussen beide calculi betreft het zwaartepunt bij verdere bedrijfsontwikkeling. De *contadini* streven naar een doorgaande verbetering van de saldi per arbeidsobject (bijvoorbeeld het saldo per koe) en zullen, ideaaltypisch gesproken, pas uitbreiden als (a) zulk een uitbreiding *niet* ten koste gaat van de saldi per arbeidsobject en (b) als die uitbreiding hoofdzakelijk met eigen middelen is te realiseren. Een stapsgewijze, geleidelijk doorgaande groei is veelal de uitkomst (Van der Ploeg, Saccomandi en Roep, 1990). Bij de *imprenditori* daarentegen ligt het aangrijpingspunt vooral bij de schaal van de bedrijfsvoering, ook omdat de voorwaarden voor doorgaande verhogingen van de *produzione* (en daarmee van de saldi per arbeidsobject) minder sterk ontwikkeld zijn dan bij hun tegenvoeters. Er zal vaak voor een forse schaalvergroting worden geopteerd - mede omdat schaalvergroting onder de *huidige* omstandigheden een enigszins '*perverse*' karakter heeft. Het opvoeren van de schaal vertaalt zich dan in een daling van de saldi^[7]. Méér *scala* impliceert minder *margin*e, hetgeen de druk om fórns te groeien en ook dóór te groeien (de Fransen spreken in dit verband beeldend van een *fuite en avant*) doet toenemen. Zo wordt schaalvergroting een abrupt verlopend en continu proces.

Het is in dit verband overigens het vermelden waard dat de *contadini* die hun werk ordenen aan de hand van de calculus geschetst in figuur 1, bij verder gelijke omstandigheden evenveel (zo niet meer) verdienen als degenen die opereren als ondernemers.

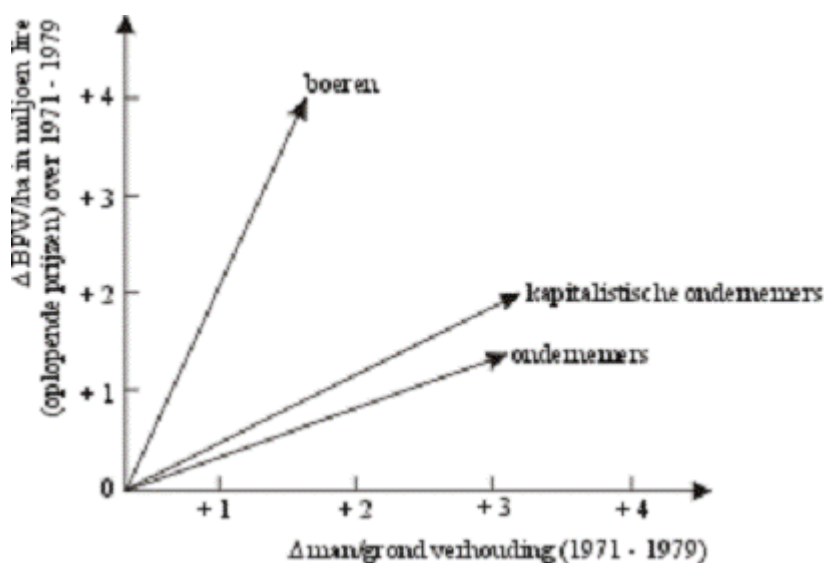
6.4.

Boeren ontwikkelen hun bedrijven in de loop van de tijd *anders* dan ondernemers. Bij de eersten voltrekt bedrijfsontwikkeling zich als een geleidelijk, maar doorgaand proces van

intensivering- de productie per arbeidsobject wordt geleidelijk aan verbeterd, waarbij kwantiteit en kwaliteit van de ingezette arbeid doorslaggevend zijn. In het ondernemerspatroon, daarentegen, structureren de betrokkenen de bedrijfsontwikkeling vooral als een doorgaand, soms zelfs abrupt versneld proces van schaalvergroting: het aantal arbeidsobjecten per arbeidskracht wordt zoveel mogelijk opgevoerd (en/of de ingezette arbeid wordt sterk verlaagd). Het overnemen van nieuwe technologieën en de mogelijkheid om leningen op te nemen teneinde snel te expanderen zijn hierbij essentieel. Weliswaar kunnen ook de productieve resultaten per arbeidsobject worden opgevoerd, maar dat zal voornamelijk verlopen via het *aankopen* van de daarvoor benodigde technologieën en inputs.

In het al genoemde onderzoek konden we, met behulp van boekhouddata van de Bizzozero groep en de Universiteit van Parma (en later met die van de INEA) de historische bedrijfsontwikkeling van de onderzochte bedrijven reconstrueren voor de periode van 1970-1980. Figuur 3 geeft daarvan een geschematiseerde samenvatting. Samengevat met woorden: de bedrijven van *contadini*, waar sprake was van een lage commoditisering en van een hoge mate van vakmanschap, realiseerden een gestage, maar over 10 jaar indrukwekkende intensivering, terwijl de *imprenditori* bovenal een proces van schaalvergroting realiseerden. In figuur 3 is ook de ontwikkeling van een aantal kapitalistische boerenbedrijven weergegeven - dit waren bedrijven met veel vreemde arbeidskrachten; de gegevens daarvan waren in de loop van de jaren bijgehouden door de Universiteit van Bologna. Het is opvallend hoezeer de ontwikkeling van de bedrijven van ondernemers convergeert met die van de 'herenboeren', die door de structuur van hun bedrijf (arbeid = loonarbeid) genoopt zijn winstmaximalisatie na te streven.

Figuur 3: differentiële ontwikkelingspatronen (Emilia Romagna, 1970-1980)



6.5

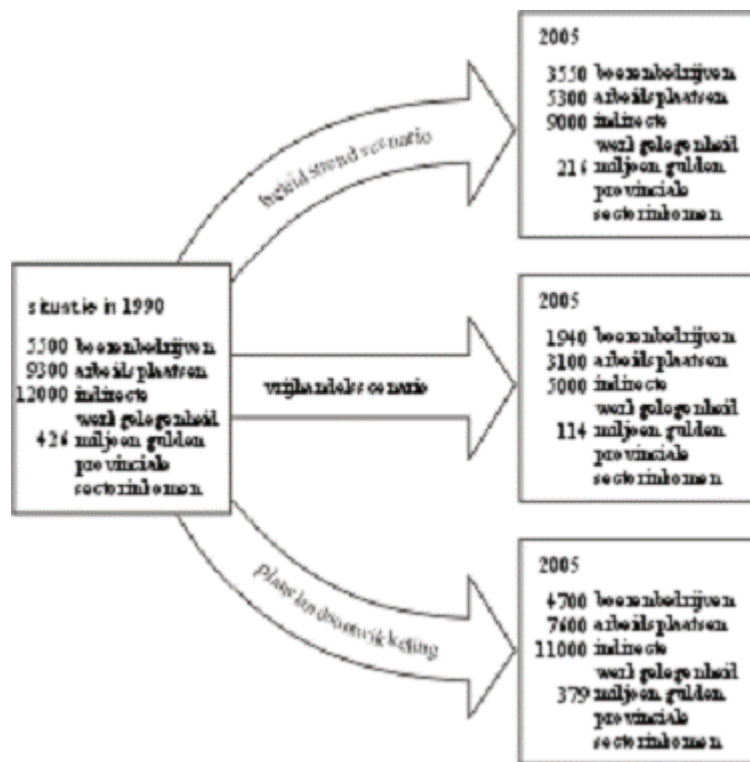
Een vijfde aspect van het spanningsveld tussen de wijze waarop ondernemers de landbouw bedrijven en de manier waarop boeren dat doen, hangt samen met de specialisatiegraad. Inherent bijna aan het laatstgenoemde patroon is datgene wat we inmiddels multifunctionaliteit noemen. Daartegenover mondt het ondernemerspatroon uit in een sterke specialisatie (en inbedding in complexe netwerken van sociale en ruimtelijke arbeidsdeling waarin de deelnemende boerenbedrijven zich op een bijna Fordistische wijze toeleggen op één enkele deelhandeling; zie bijv. Bonnano et al 1994 en McMichael et al, 1994 voor een aansprekende schets). Gedurende lange tijd is het *multiple gebruik van resources* (een gemengd bedrijf, neveninkomsten, etc) beschouwd

als de ultieme expressie van de intrinsieke 'achterlijkheid' van de boerenrealiteit. Thans echter is, mede door het baanbrekende werk in Italië van Saccomandi en zijn leerlingen, een totaal andere visie omtrent deze multifunctionaliteit (die tal van vormen aan kan nemen) ontwikkeld (Saccomandi 1991 en 1998; Ventura, 2001). Die visie klinkt ook in toenemende mate door een recente politieke stellingnames (OECD, 2000). Tegelijkertijd is het veelzeggend dat zich in de *praktijk* tal van processen voortdoen (die thans vaak worden gerangschikt onder de notie van *rural development*) die expliciet uitmonden in de creatie van nieuwe vormen van multifunctionaliteit (de ontwikkeling van agro-toerisme, het agrarisch beheer van natuur- en landschapswaarden, energieproductie, het produceren, verwerken en vermarkten van kwaliteitsproducten, streekproducten, biologische producten, het verrichten van zorgtaken ten behoeve van geestelijk en/of lichamelijk gehandicapten, waterbeheer, etc). Vrijwel altijd zijn typische *boeren*bedrijven het vertrekpunt bij deze nieuwe ontwikkelingen (zie voor een verdere beschrijving en verdieping Van der Ploeg et al, 2002 en in Italië Scetri et al 2001 en Coldiretti, 1999)^[8]. Via deze nieuwe vormen van multifunctionaliteit ontstaan - en dat is belangrijker dan menigeen beseft - nieuwe vormen van integratie, cohesie en wederzijds begrip tussen landbouw en de maatschappij als geheel. De landbouwbeoefening, of in dit verband nog beter: de voedselproductie wordt weer toegankelijk, zichtbaar en genietbaar. En daarmee verwerft althans een deel van de landbouwsector het zo benodigde *culturele kapitaal*. Tevens is het tekenend dat in de ogenschijnlijk meest 'gemoderniseerde' landbouw van Europa, i.c. de Nederlandse landbouw (die meer dan elders naar het virtuele beeld van de agrarische ondernemer is gekneed) in toenemende wordt onderkend dat pluriactiviteit (een van de vormen die multifunctionaliteit aanneemt) niet alleen omnipresent is, maar zelfs een bestaansvoorwaarde *tout court* is voor het grootste deel van de professionele landbouwbedrijven in Nederland (zie onder meer Wiskerke, 1997).

6.6.

Een laatste aspect dat ik hier onmogelijk uit kan werken, maar wel kort wil aanstippen, is dat de ontwikkeling van de wijze waarop boeren de landbouw beoefenen, precies door haar eigen aard, structuur en dynamiek, resulteert in een vergroting van de maatschappelijke rijkdom. De ondernemerswijze, daarentegen, beoogt en bewerkstelligt veel meer een redistributie en re-allocatie van maatschappelijke rijkdom. De dominantie van redistributie en reallocatie kan zelfs zover gaan dat ze resulteert in een netto-daling van maatschappelijke rijkdom. Dat betekent dat de '*squeeze on agriculture*' mede vanuit de landbouwsector zelf, i.c. door en via de ontwikkeling van de 'ondernemerspool', wordt aangetrokken. Ik kan dat enigszins illustreren met gegevens over de melkveehouderij in Friesland, in het noorden van Nederland. Zoals aangegeven in figuur 4, impliceert een ontwikkeling van de provinciale melkveehouderij waarin het typische ondernemershandelen zou domineren een reductie van het provinciale sectorinkomen van 426 tot 114 miljoen gulden (over de geanalyseerde periode van 1990 tot 2005). Zou evenwel de boerenstrategie domineren dan zou het provinciale sectorinkomen beduidend hoger zijn.

Figuur 4: resultaten van scenario-studies met betrekking tot de toekomst van de Friese melkveehouderij (gebaseerd op Antuma et al, 1993)



Overigens vormt de reductie van maatschappelijke rijkdom als gevolg van een dominant wordende ondernemersstrategie met name een probleem in Oost Europa en in Derde Wereld landen, waar -door ontbrekende urbane werkgelegenheid- toch een groot deel van de plattelandsbevolking *op het platteland zelf* een inkomen moet realiseren.

7.

In theoretisch opzicht kan het spanningsveld tussen de 'peasant mode' en de 'entrepreneurial mode' worden onderbouwd met de overschijnlijk zo verouderde noties die Marx ontwikkelde voor een beter begrip van arbeids- en productieprocessen. De centrale concepten zijn *petty commodity production* (PCP), *simple commodity production* (SCP) en *capitalist commodity production* (CCP) (zie Bernstein, 1986 en ook Long et al, 1986). Zoals samengevat in onderstaand schema kenmerkt PCP zich door een geringe of zelfs geheel ontbrekende commoditisering van hulpmiddelen en arbeidskracht. De producent beschikt over "een vrij bedrijf", zoals dat bijvoorbeeld wordt geduid in de taal op het Nederlandse platteland. De '*autosufficienza*' is, zo zou een boer uit Reggio Emilia of Parma zeggen, hoog (zie hiervoor sectie 6.4). In analytisch opzicht typeert PCP de *livelihood* van boeren. In SCP daarentegen, is sprake van een vergevorderde commoditisering: de meeste en voornaamste hulpmiddelen komen het bedrijf binnen als commodity, en naarmate dit meer het geval is, worden commodity relaties zoals die in de markten gelden (en prescripties van de voornaamste market-agencies) richtinggevend bij de organisatie van het bedrijf^[9]. SCP vormt, in analytisch opzicht, de grondstructuur van de wijze waarop agrarische ondernemers de landbouwbeoefening organiseren. In CCP, tenslotte, is ook de arbeidskracht geworden tot een commodity: arbeid wordt via de arbeidsmarkt gemobiliseerd en productie zal enkel plaatsvinden voorzover het in meerwaarde of winst resulteert.

Schema 1: grondpatronen van commoditisering

hulpmiddelen

arbeidskracht

| | | | |
|-----|---|---|--|
| PCP | - | - | (boerenpatroon) |
| SCP | + | - | (wijze waarop agrarische ondernemers opereren) |
| CCP | + | + | (kapitalistische landbouw-Beoefening) |

Wat Marxisten sinds Marx echter nauwelijks hebben begrepen is dat er niet alleen een ontwikkelingslijn (zoals met name door Lenin, 1961, gepostuleerd) is die loopt naar en eindigt bij CCP, maar dat er tevens en tegelijkertijd ontwikkelingspatronen zijn die lopen naar (een vervolmaking van) PCP (of ontstaan door een herverschijnen van PCP)^[10] en dat dergelijke ontwikkelingen *zeer wel constellaties kunnen bewerkstelligen die in sociaal-economisch opzicht uitermate robuust, solide en competitief kunnen zijn.*

Wat evenmin erg goed in de Marxistische traditie is geëlaboreerd, is de mate waarin - in de praktijk van de landbouwbeoefening- *ecologisch, sociaal en cultureel kapitaal* een volwaardig substituut kunnen zijn voor financieel kapitaal. Introduceert men deze concepten in de analyse van de *hedendaagse* landbouw van de geïndustrialiseerde wereld, dan verkrijgt het debat over *ondernemers* en *boeren* en het wel of niet ("noodzakelijkerwijs") verdwijnen van de laatstgenoemden, een geheel andere inhoud en wellicht ook een geheel andere uitkomst.

8.

In het voorjaar van het jaar 2000 heb ik alle bedrijven die indertijd in het genoemde onderzoek in Emilia Romagna waren onderzocht, opnieuw kunnen bezoeken en tezamen met de betrokken actoren (soms de boeren van toen, soms hun opvolgers) de gebeurtenissen sinds het aanvankelijke onderzoek (1979-1981) kunnen reconstrueren. Daarbij is het van belang aan te tekenen, dat er in het voorjaar van 2000 nog sprake was van een diepgaande en langdurige crisis in de Parmigiano-Reggiano (het productiestelsel van Parmezaanse kaas). Al jaren was de opbrengstprijis van de kaasmelk uitermate laag, hetgeen onder meer samenhang met de toenemende onderschikking aan het grootwinkelcircuit (waaraan het Consortium zich pas later enigszins wist te ontworstelen; in de loop van 2002 stegen de prijzen weer). Weliswaar kent de PR van oudsher periodieke cycli (de Roest, 2000), maar de crisis die in 2000 woedde was qua duur en qua druk op de prijs extreem van aard. Mede met het oog daarop, maar ook met het oog op de institutionele achtergronden (de veranderende verhouding tussen primaire productie en grootwinkelcircuit; en de toegenomen concurrentie vanuit het Grana Padano blok) kan, naar mijn mening, deze crisis worden beschouwd als een expressie *avant la lettre* van liberalisering en globalisering. Wat de melkveehouderij in de Europese Unie als geheel nog staat te wachten, heeft de PR sector in Emilia Romagna al doorgemaakt.

Ik moet toegeven dat de bevindingen in 2000 aanvankelijk een volstrekte verrassing voor me waren. Ik had, achteraf gezien op buitengewoon naïeve wijze, aangenomen dat de bedrijven van de ondernemers in 2000 beduidend zouden zijn doorgegroeid (ten opzichte van 1980) en dat ze bovendien beduidend veel meer zouden zijn gegroeid dan die van de boeren. Dat lag immers in het logische verlengde van de gehanteerde calculi. Wat ik over het hoofd had gezien was dat *reproductie en ontwikkeling van de wijze waarop ondernemers de landbouw beoefenen specifieke omstandigheden vereist. Omstandigheden die haaks staan op liberalisering, globalisering en hun effecten.*

In 2000 bleek dat de 'boerenbedrijven' in de afgelopen periode beduidend meer waren gegroeid dan die van de ondernemers. In 1999 was de productieomvang volgens de beschikbare boekhoudingen 510 miljoen lire in de eerstgenoemde groep en slechts 300

miljoen lire in de tweede. In 1980 was er, door de bank genomen, eenzelfde rangorde hoewel het verschil beduidend geringer was (99 versus 76 miljoen). In 1980 evenwel hadden de ondernemers plannen voor uitbreiding die beduidend veel verder gingen dan die van de *contadini*.

Op de bedrijven van de ondernemers was in de afgelopen jaren aanzienlijk minder geïnvesteerd. Voor de betrokkenen was dit niet meer dan logisch: als de opbrengst/kosten verhoudingen zo slecht zijn ("als de *margin*e zo beroerd is") dat er van rentabiliteit niet of nauwelijks sprake is, dan heeft investeren geen zin - aldus laten de interviews zich samenvatten. Dit temeer daar deze rentabiliteit door de ondernemers in een breder kader (voorbij de grenzen van de landbouw alleen) werd gezien. De veranderende grondmarkt (en de daar geldende perspectieven die met suburbanisatie samenhangen) en vooral ook de beurs (in het voorjaar van 2000 had de grote krach nog niet plaatsgevonden) waren belangrijke referentiepunten geworden. Veel ondernemers hadden daadwerkelijk grote sommen geld in aandelenpakketten gestoken. Anderen waren daadwerkelijk doende met het verkopen van grond voor huizenbouw.

De reactie van de ondernemers op de langdurig lage prijzen van de kaasmelk en op de grote onzekerheid omtrent toekomstige ontwikkelingen bestond, met andere woorden, uit een combinatie van des-activatie en reallocatie. Het landbouwbedrijf werd geleidelijk aan gedesactiveerd, terwijl het beschikbare kapitaal werd verschoven naar andere, meer renderende en meer belovende sectoren. Een vorm van desactivatie die ook werd overwogen door de *imprenditori* draaide om het overschakelen naar meer extensieve vormen van landbouwbeoefening die tegelijkertijd een sterke reductie van de arbeidsinzet mogelijk zouden maken. In dat verband werd overschakeling naar vlees- en/of graanproductie overwogen. Een laatste vorm van desactivatie, tenslotte, - een vorm die al volop in praktijk werd gebracht - verliep langs de lijnen van een verdergaande externalisatie: de voerproductie was vrijwel geheel stopgezet en vervangen door het aankopen van alle benodigde voer, terwijl sommige bedrijven ook de op- en aankoop van jongvee en daarmee de vervanging van oude door nieuwe melkkoeien geheel hadden uitbesteed. Een 'intellectuele' expressie van de nieuwe positie van de ondernemers - een expressie die me sterk trof - werd door sommigen van hen geduid met het woord '*agricoltura di salto*' (enigszins beeldend te vertalen als *hit and run agriculture*). Daarmee bedoelen de ondernemers dat het bedrijf van de ene *opportunity* naar de andere 'springt'. Als het EU beleid tijdelijk een bepaald gewas erg aantrekkelijk maakt, dan legt men zich daar op toe en als het volgende jaar het beleid of de markt andere kansen bieden dan verlegd men de accenten opnieuw op drastische wijze.

De *contadini* daarentegen (die natuurlijk ook steen en been klaagden en uitermate bezorgd waren) hadden op een geheel andere manier gereageerd. Om te beginnen waren ze heel uitdrukkelijk door blijven investeren. '*Fare le spese*' (letterlijk: kosten maken, uitgaven verrichten), zoals ze investeren veelal omschrijven, is in hun calculus nu eenmaal nodig om op hun manier (met *passione*, *impegno* en *cura*) te kunnen *blijven* werken. Dit geldt voor henzelf, maar het geldt met name ook met het oog op de opvolgers. De ironie wil dat naarmate de crisis groter is, de betekenis van *fare le spese* zich meer opdringt. Het gaat dus om andere criteria bij het afwegen van investeringen. Niet zozeer de *return on capital*, maar het instandhouden van een *mooi bedrijf* (waarin met *cura* kan worden gewerkt) is het doorslaggevende oogmerk. Dat kan omdat eigen besparingen steeds de (weliswaar niet exclusieve) basis van investeringen vormen. Zijn leningen de basis bij ondernemers, bij boeren zijn de leningen hooguit aanvullend. Zo blijft de historisch gecreëerde resource-base de basis van het bedrijf en wordt een sterke afhankelijkheid van (toekomstige) markten vermeden.

Maar er is meer. Het zo zuinig mogelijk boeren ('farming economically' of 'low external

input agriculture') was in de praktijk van de *contadini* in sterke mate verder ontwikkeld. Nieuwe stallen bijvoorbeeld bouwden voort op de al aanwezige infrastructuur, terwijl ze in verregaande mate met eigen arbeid (en eigen skills) werden geconstrueerd. Zo kon men - ook onder crisis condities- toch doorgaan met *fare le spese*. Het zo goed mogelijk benutten van de eigen resources, teneinde de afhankelijkheid van externe resources te reduceren, was eveneens verder ontwikkeld. In dit verband is het veelzeggend dat het hooidrogen (met gelijktijdige terugdringing van het energiegebruik) een bijna algemeen gedeelde praktijk bij *contadini* was geworden. Door het kunstmatig drogen van luzerne creëren ze een hoogwaardig voer (dat hooguit nog met stro moet worden aangevuld) waardoor de aankoop van krachtvoer vrijwel geheel overbodig wordt. Veelzeggend was ook dat meerdere *contadini* experimenteerden met het verkrijgen van kwalitatief betere mest. Theoretisch gesproken is in al deze voorbeelden sprake van het weer meer stoelen van co-productie op de natuur.

Diversificatie werd door meerdere boeren overwogen of al actief ontwikkeld. Met name opvolgers dachten aan agro-toerisme, het combineren van melk- en vleesproductie (waarbij het vlees via lokale slagers werd vermarkt) en/of aan overschakeling naar biologische productie.

Veelzeggend was dat uit een vergelijking van technische kengetallen blijkt dat in de wijze waarop boeren de landbouw beoefenen het vakmanschap en daarmee verschillende technische indicatoren aanzienlijk waren verbeterd. Zo was de vervangingsgraad van melkvee bij de ondernemers 30% en bij de boeren slechts 19%. Per kilogram krachtvoer (door de boeren vaak zelf geproduceerd, bij de ondernemers vrijwel altijd aangekocht) produceerden de eerstgenoemden 3,9 kg. melk, de ondernemers slechts 2,6. Drukken we de aankopen van voer uit als percentage van de totale melkoprangsten dan is dat 19% bij de boeren, 28% bij de ondernemers. Het netto-inkomen als percentage van de bruto productie waarde per bedrijf is (mede door de hiervoor genoemde verschillen) 14% op de bedrijven van de *imprenditori* en 21% bij de *contadini*. De laatsten realiseren bij een gelijk productievolume dus een inkomen dat 50% hoger is dan dat van de ondernemers. Zo wordt *de facto* een verdedigingslinie tegen liberalisering opgeworpen.

9.

Liberalisering en globalisering behoeven niet, op *unilineaire* en *onvermijdelijke* wijze, te leiden tot een *demise of the peasantry* (zoals de titel van een studie van Gudeman, 1978 luidde). Evenmin is het zo dat in een sterk geliberaliseerde markt de bedrijven die volgens het model van de agrarische ondernemer worden gestructureerd, automatisch over competitieve voordelen beschikken. En een versnelde schaalvergroting (die verloopt via het aankopen van dure resources) ligt onder dergelijke condities al helemaal niet voor de hand. De-activatie en re-allocatie zijn, zo blijkt uit de voorgaande discussie, eveneens voor de hand liggende reactiepatronen.

Dat een liberalisering en globalisering volstrekt anders kan uitpakken dan wordt aangenomen in de grote expert systemen, is een these die ook op de nodige historische referenties kan worden gebaseerd. In de periode van 1880 tot 1956 (een periode die onder meer wordt opgespannen door de grote landbouwcrisis van 1880 toen de handel in met name graan snel globaliseerde en door de crisis van 1930 toen de agrarische prijzen opnieuw dramatisch daalden) verdwenen in Nederland eerst de grote kapitalistische boerenbedrijven, vervolgens was er een periode van re-peasantization (zoals onze historici dat noemen) en bedrijfsverkleining. Al met al *verdubbelde* in die periode de absolute werkgelegenheid in de Nederlandse land- en tuinbouw. Soortgelijke patronen, hoewel iets anders in de tijd gelokaliseerd, laten zich in de Italiaanse landbouwgeschiedenis onderkennen.

Er zijn ook contemporaine referentiepunten die van belang kunnen zijn. In Australië (dat een ongeënd drastische liberalisering van de landbouwmarkten doorvoerde in het vorige decennium) is de verscheidenheid in de landbouw juist sterk toegenomen (Boonstra, 2002). Hetzelfde lijkt zich af te tekenen in Zwitserland. Onder het daar geldende, meer liberale regiem dat in het begin van de jaren '90 is gevestigd, zijn het met name de sterk gespecialiseerde en grote landbouwondernemingen van het ondernemers type, die het veld hebben geruimd. En in Nieuw Zeeland werd, typerend genoeg maar veelal onopgemerkt, eerst een schuldsanering doorgevoerd alvorens de liberalisatie in gang werd gezet^[11].

Ongeacht de hiervoor opgesomde elementen richt het dominante vertoog in de Nederlandse landbouw zich op (de noodzaak en de legitimiteit van) een geacceleerde schaalvergroting. Binnen de netwerken waarin de toekomst van land- en tuinbouw wordt besproken, worden contra-indicaties trefzeker 'weggefilterd'. Uiteraard niet kwaadschiks - het punt is veel meer dat (a) de voorgaande modernisatie periode (van 1956 tot eind jaren '90) en de daarin opgetreden bedrijfs- en schaalvergroting ervaren (en gerepresenteerd) worden als 'bewijs' van de veronderstelde *universaliteit* van dit specifieke ontwikkelingsspoor. Dat, nogmaals, de omstandigheden drastisch kunnen veranderen, wordt in de analyses zelden of nooit op systematische wijze verwerkt. Verder speelt natuurlijk mee (b) dat in dezelfde kringen over de Nederlandse land- en tuinbouw wordt gedacht als zijnde superieur en precies die veronderstelde *superioriteit* wordt doorgetrokken naar de gedachte 'wereldmarktlandbouw'(aldus het etiket waarmee de voorstanders van een versnelde schaalvergroting de toekomstige sector duiden). Dat geeft het vertoog ook iets dwingend: het introduceert een bijna overal voelbare, morele verplichting om het met dit vertoog ééns te zijn, want wie afwijkt die wil de sector en haar leden kennelijk een goede toekomst onthouden. Tenslotte is (c) de materiële moeilijkheid om over te schakelen op andere dan de nu dominante lage kosten strategie (de kennis, de infrastructuur, de logistiek, etc., zijn er geen van allen op toegesneden) (zie verder Porter, 1985). De enige hoop is dat *in de praktijk* een voldoende aantal boeren en tuinders continuïteit zal laten prevaleren boven winst, de lange termijn boven de korte termijn, en het eigen gezonde inzicht (en het daarmee samenhangende verstandige opereren) boven de *witchcraft* van de grote kennissystemen. De kans dat Italiaanse boeren die route prevaleren is, interessant genoeg, groter dan de kans dat Nederlandse boeren dat zullen doen. De empirische balans, immers, tussen *contadini* en *imprenditori* is een andere dan die tussen *boeren* en *agrarische ondernemers*. Elk land creëert zijn eigen lot.

Er is veel onzeker, maar ik denk dat het grensvlak van het tweede en het derde millennium absoluut niet een definitief adieu ten aanzien van de boerenstand markeert. Met name in een samenleving die haar relatie met voedsel en met natuur waardeert, zullen boeren een onmisbare *liaison* (een onmisbare tussenschakel tussen samenleving en natuur, tussen natuur en voedsel) blijven representeren. Een actieve verdediging van deze boerenstand, en het ecologische, sociale en culturele kapitaal dat ze vertegenwoordigt - een actieve verdediging tegen de onwetendheid, onverschilligheid en het onvermogen dat eveneens in de hedendaagse samenleving besloten ligt - is dan ook meer dan geboden. Dat ik dat kan zeggen op deze plaats die me dierbaar is, het Museo Cervi in Reggio Emilia, vervult me met plezier.

literatuur

Altieri, M.A. (1990), *Agro-ecology and Small-Farm Development*, CRC Press, Ann Arbor

Antuma, S. et al (1993), *Friese melkveehouderij, waarheen? Een verkenning van de Friese*

melkveehouderij in 2005; modelberekeningen voor diverse bedrijfsstijlen onder uiteenlopende scenario's, Vakgroep Agrarische Bedrijfseconomie, LUW, Wageningen

Benvenuti, B. (1982), De technologisch administratieve taakomgeving (TATE) van landbouwbe-drijven, *in*: Marquetalia 5, pp. 111-136 Wageningen

Benvenuti, B., e J.D. van der Ploeg (1985), Modelli di sviluppo aziendale agrario e loro importanza per l'agricoltura mediterranea, *in*: La Questione Agraria, n. 17, 1985, pp 85-105

Benvenuti, B., S. Antonello, C. De Roest, E. Sauda e J.D. van der Ploeg (1988), Produttore agricolo e potere; modernizzazione delle relazioni sociali ed economiche e fattori determinanti dell'imprenditorialita agricola., CNR/IPRA, Roma

Bernstein, H. (1986), Capitalism and petty commodity production, *in*: Social Analysis: Journal of Social and Cultural Practice, 20.

Bolhuis, E.E. en J.D. van der Ploeg (1985), Boerenarbeid en stijlen van landbouwbeoefening, Leiden Development Studies 8, Rijksuniversiteit Leiden

Bonanno, Alessandro, et al., eds. 1994. From Columbus to ConAgra: the globalization of agriculture and food. Lawrence, Kansas: University of Kansas Press.

Boonstra, W.J. (2002), Heterogeniteit als effect van liberalisering: een studie naar bedrijfsstijlen in Australie, TSL, jaargang 17, nummer 1, pp. 21-35

Chayanov, A.V. (1966), The theory of peasant economy (edited by D. Thorner et al), Manchester University Press, Manchester

Coldiretti (Movimento Giovanile) (1999) Nuova Impresa, idee ed evoluzione dei giovani agricoltori in Italia. Roma: Edizione Tellus.

Darré, J.P. (1985), La parole et la technique, l'univers de pensée des éleveurs du Ternois, Editions L'Harmattan, Paris

Ellis, F.(2000), Peasant Economics: farm households and agrarian development, Cambridge University Press, Cambridge

Gudeman, S. (1978), The demise of a rural economy, from subsistence to capitalism in a Latin American village, London

Hofstee, E.W. (1985), Groningen van grasland naar bouwland, 1750-1930, Pudoc, Wageningen

Kessel, J. van (1990), Produktieritueel en technisch betoog bij de Andesvolkeren, *in*: DerdeWereld, no 1/2

Lacroix, A. (1981), Transformations du proces de travail agricole, incidences de l'industrialisation sur les conditions de travail paysannes, INRA, Grenoble

LEI/SC (1996), Koeien en koersen: ruimtelijke kwaliteit van melkveehouderijsystemen in 2025, rapport 431.2, Wageningen

Lenin, V.I. (1961), The Agrarian Question and the "critics" of Marx, *in*: Collected Works, V, Moskou.

Long, N. Et al (1986), The commoditization debate: labour process, strategy and social network, Publicaties van de Vakgroepen Sociologie, 17, Landbouw Universiteit, Wageningen

McMichael, Philip, ed. 1994. The global restructuring of agro-food systems. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Mendras,H. (1970), The vanishing peasant: innovation and change in French agriculture, Cambridge University Press, Cambridge

Norder, L.A. C. (forthcoming), Conflitos politicos, produção agrpecuaria e localidade: a formação

dos assentamentos rurais em Sao Paolo, Brasil [Political struggles, agricultural production and locality: the rural settlement formation in Sao Paolo, Brazil], Wageningen University, Wageningen

OECD (2000) *Multifunctionality - towards an analytical framework*. <http://www.oecd.org/>, AGR/CA/APM(2000)3/FINAL, Paris

Ploeg, J.D. van der (1986), *La Ristrutturazione del Lavoro Agricolo: gli effetti dell'incorporamento e dell'instituzionalizzazione sullo sviluppo dell'azienda agraria*, REDA, Roma

Ploeg, J.D. van der (1990a), *Modelli differenziali di crescita aziendale agricola: ossia il legame fra "senso" e "strutturazione"*, in: *Rivista di Economia Agraria* (2), giugno 1990, pp171-199

Ploeg, J.D. van der (1990d), *Labor, markets, and agricultural production*, Westview Special Studies in Agriculture, Science and Policy, Westview Press Inc., Boulder

Ploeg, J.D. van der (1998), *Landhervorming: onvoltooid verleden en toekomstige tijd, diesrede ter gelegenheid van het 80 jarig bestaan van de Landbouw Universiteit Wageningen*, Wageningen

Ploeg, J.D. van der (2003), *The Virtual Farmer: past, present and future of the Dutch peasantry*, Royal Van Gorcum, Assen

Ploeg, J.D. van der and E.E. Bolhuis (1983), *Scelte tecniche e incorporamento delle aziende zootecniche nelle strutture esterne: una indagine nella realta emiliana*, Quaderni di studio, Universita di Parma (settembre 1983)

Ploeg, J.D. van der, V. Saccomandi en D. Roep (1990), *Differentiele groeipatronen in de landbouw: het verband tussen zingeving en structurering*, in: *TSL*, jrg. 5, nr. 2, pp 108-132

Ploeg, J.D. van der, A. Long and J. Banks (2002), *Living Countrysides; rural development processes in Europe: the state of the art*, Elsevier, EBI, Doetinchem

Roest, K. de (2000), *The production of Parmigiano-Reggiano cheese: the force of an artisanal system in an industrialised world*, Van Gorcum, Assen

Saccomandi, V (1990), *Presentazione*, in: J.D. van der Ploeg, *Lo sviluppo tecnologico in agricoltura: il caso della zootecnia*, INEA: studi e ricerche, Il Mulino, Bologna, pp 5-9

Saccomandi, V.(1991), *Istituzioni di Economia del Mercato dei Prodotti Agricoli*, REDA, Roma

Saccomandi, V. (1998), *Agricultural Market Economics: a neo-institutional analysis of the exchange, circulation and distribution of agricultural products*, Royal Van Gorcum, Assen

Scettri, R. (ed) (2001), *Novità in Campagna: innovatori agricoli nel sud Italia*, ACLI Terra/IREF, Rome

Toledo, V. (1992), *La racionalidad ecologica de la produccion campesina*, in: E. Sevilla Guzman en M. Gonzalez de Molino, *Ecologia, campesinado e historia* (pp 197-218), Las Ediciones de la Piqueta, Madrid

Ventura, F. (2001), *Organizzarsi per Sopravvivere: un analisi neo-istituzionale dello sviluppo endogeno nell'agricoltura Umbra*, Wageningen University (Ph.D.), Wageningen

Wiskerke, H., *Zeeuwse akkerbouw tussen verandering en continuïteit: en sociologische studie naar diversiteit in landbouwbeoefening, technologieontwikkeling en plattelandsvernieuwing*, *Studies van Landbouw en Platteland*, 25, LUW, Wageningen.

^[1] Deze tekst is een licht aangepaste versie van een bijdrage die werd geschreven op verzoek van het Istituto Cervi in Reggio Emilia in Italië voor een studiedag (december 2002) over de toekomst van de boerenstand. De Italiaanse versie wordt gepubliceerd in de *Annali Cervi*.

^[2] De radicale aard van de beoogde transitie wordt onderstreept door de architectonische oplossingen die men kiest. Varkens bijvoorbeeld zouden moeten worden gehuisvest in hoge flatgebouwen; de *skyline* van de Nederlandse kust zou worden gedomineerd door 'varkensflats'. Het is alsof men met dergelijke beelden wil onderstrepen dat elke relatie tussen platteland en voedselproductie, tussen ruraliteit en landbouw definitief zal worden doorbroken. De voedselproductie zou definitief en voor de volle honderd procent worden geïndustrialiseerd. Het paradoxale evenwel is dat de sociale categorie die veronderstelt wordt drager te zijn van dergelijke ontwikkelingen, de agrarische ondernemers *pur sang*, absoluut niet, zoals ik verderop in deze tekst uiteen zal zetten, zullen investeren in een dergelijk duur en riskant project, zeker niet in sterk geliberaliseerde markten die onvoldoende lange termijn zekerheden bieden. Als er al forse investeringen worden overwogen dan zal men die elders situeren, met name daar waar grond, arbeid en milieugebruiksruimte beduidend goedkoper zijn dan in Nederland het geval is.

^[3] 1999 is ook een interessant jaar omdat toen bleek, uit de beschikbare boekhoudingen van bijvoorbeeld AVM, dat de grote bedrijven met hoge financieringslasten een lager inkomen realiseerden dan kleinere bedrijven, met een hoge technische efficiëntie en lage schuldenlasten. Zie verder Van der Ploeg, 2003:page 204, tables 5.4 and 5.5.

^[4] En voorzover er sprake is van eigen grond, eigen arbeid, eigen kapitaal (gebaseerd op eigen besparingen, of resulterend uit labour investments), zelf geproduceerd voer, zelf gefokt vee, etc., moeten deze resources toch, volgens de canonieke leer, worden gewaardeerd *alsof ze* via de markten waren gemobiliseerd. In de berekeningen van de boer dienen ze dus volgens de marktprijs te worden gerepresenteerd.

^[5] En omdat een dergelijke expansie vooral met leningen moet worden gefinancierd en moet worden gematerialiseerd door het *aankopen* van allerlei resources, versterkt dit laatste element weer het eerstgenoemde (een hoge commoditisering). In dit opzicht is er, tot op zekere hoogte, sprake van een selfpropelling process. Hetzelfde proces zet de saldi (per koe, per hectare, per 100 kg. melk) sterk onder druk waardoor een versnelling van de expansie nog meer noodzakelijk wordt (zie voor een empirische illustratie van dergelijke verbanden, van der Ploeg 1990a).

^[6] Over dit onderzoek is uitgebreid gerapporteerd in onder meer Van der Ploeg en Bolhuis, 1983; Benvenuti en van der Ploeg, 1985; Bolhuis en Van der Ploeg, 1985; Van der Ploeg, 1986 en 1990d)

^[7] Versnelde bedrijfsgroei vertaalt zich heden ten dage vaak in kortprijsstijging (onder meer door hoge quotum kosten en hoge financieringslasten. Markante uitzonderingen worden gevormd door bedrijven die zijn uitgekocht (veelal voor riant bedragen) en die vervolgens verkassen naar gebieden in Nederland met goedkopere grond.

^[8] Het is overigens tekenend dat in het verlengde van deze praktijkontwikkelingen in the theoretisch debat ook weer meer aandacht ontstaat voor economies of scope als pendant van economies of scale.

^[9] Terwijl tegelijkertijd de afhankelijkheid van financieel kapitaal sterk toeneemt.

^[10] Zoals nu in Brazilië het geval is via de massale landbezettingen van de Movimento dos Sem Terra (MST), zie Norder, forthcoming.

^[11] Persoonlijke mededeling van Gerrit Meester